Trzy księgi
o zwyczajach

ŹRÓDŁA MONASTYCZNE

114

ŚREDNIOWIECZE

24

Redaktorzy serii:

Michał T. Gronowski OSB
Szymon Hiżycki OSB
Beda K. Kisiel OSB

Rada naukowa:

Marek Derwich
Dariusz Kasprzak OFMCap
Przemysław Nehring
Krzysztof Ożóg
ks. Marek Starowieyski
Ewa Wipszycka
Rafał Zarzeczny SJ
Piotr Urbański

Marcin III
przeor Camaldoli

Trzy księgi o zwyczajach

Przekład:
Jacek Partyka

TYNIEC
WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

Przekład na podstawie wydania:
Martino III Priore di Camaldoli, *Libri tres de moribus*,
red. P. Licciardello, Firenze 2013.

Redakcja tomu:
Michał T. Gronowski OSB
Beda K. Kisiel OSB
Elżbieta Wiater

Korekta:
Janusz Stachowski

Opracowanie graficzne:
Jan Nieć

Imprimi potest:
Opactwo Benedyktynów

Wydanie I: Kraków 2026
ISBN 978-83-8205-400-2
ISSN 1230-6711

© Copyright by Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów 2026
ul. Benedyktyńska 37, 30-398 Kraków
tel.: +48 534 037 299; +48 (12) 688 52 95
e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl; www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa:
Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów
druk@tyniec.com.pl

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów 7

Pierluigi Licciardello
Wprowadzenie 13

Prolegomena 103

Bibliografia 173

Trzy księgi o zwyczajach

Księga pierwsza 199

Księga druga 275

Księga trzecia 357

Dodatek: Noty z rękopisów średniowiecznych 397

Indeks biblijny 443

Indeks imion i nazw własnych 445

Indeks rzeczowy 459

Pierluigi Licciardello

WPROWADZENIE

Prawodawstwo kamedulskie od początków do roku 1253

Oryginalne doświadczenie monastyczne, takie jak kamedulskie, wymaga spisanych reguł, które muszą być przekazywane z pokolenia na pokolenie, aby móc się umacniać i tworzyć tradycję. Istnieje swego rodzaju „wymiar normatywny", w szerokim tego słowa znaczeniu, który obejmuje wszelkiego rodzaju teksty, jakie mogą nauczyć czegokolwiek o życiu monastycznym: literatura ascetyczna, komentarze do *Reguły*, hagiografia, liturgia[1]; niemniej głównym narzędziem do ustalania

[1] Chodzi o *sources indirectes* prawa kanonicznego; zob. J. Hourlier, *L'age classique (1140–1378). Les religieux*, Paris 1974 (Histoire du droit et des institutions de l'Église en Occident, 10), s. 35; o „weitere schriftliche und mundliche Medien" prawodawstwa monastycznego, zob. G. Melville, *Regeln – Consuetudines-Texte – Statuten. Position für eine Typologie des normativen Schrifttums religiöser Gemeinschaften im Mittelalter*, [w:] Regulae – Consuetudines – Statuta*: studi sulle fonti normative degli ordini religiosi nei secoli centrali del medioevo. Atti del 1. e 2. Seminario internazionale di studio del Centro italo-tedesco di storia comparata degli ordini religiosi (Bari/Noci/Lecce, 26–27 ottobre 2002 / Castiglione*

i przekazywania norm życia mniszego jest tekst prawodawczy. Zarejestrowanie danej normy w formie spisanej (*Verschriftlichung*) stanowi samo z siebie proces prawnego umocowania (*Verrechtlichung*), które nadaje jej wartość i autorytet[2].

delle Stiviere, 23–24 maggio 2003), red. G. Andenna, G. Melville, Münster 2005 (Vita regularis. Abhandlungen, 25), s. 7–8; o „testi normativi in senso ampio", zob. tenże, *Nuove tendenze, della storiografia monastica di area tedesca. Le ricerche di Dresda sulle strutture istituzionali degli ordini religiosi medievali*, [w:] *Dove va la storiografia monastica in Europa? Temi e metodi di ricerca per lo studio della vita monastica e regolare in età medievale alle soglie del terzo millennio. Atti del Convegno internazionale, Brescia-Rodengo, 23–25 marzo 2000*, red. G. Andenna, Milano 2001 s. 47. Jeśli chodzi o „wymiar normatywny" zwyczajów z Fonte Avellana, zob. G. Cariboni, *La dimensione normativa nella comunità avellanita*, [w:] *Fonte Avellana nel secolo di Pier Damiani*, red. N. D'Acunto, San Pietro in Carino 2008, s. 63–73.

[2] Na temat koncepcji *Verschliftlichung* oraz *Verrechtlichung*, zob. G. Melville, *L'institutionnalité médiévale dans la pluridimensionalité*, [w:] *Les tendences actuelles actuelles de l'histoire du Moyen Âge en France et en Allemagne. Actes des colloques de Sèvres (1997) et Göttingen (1998)*, red. J.-C. Schmitt, O.G. Oexle, Paris 2002 (Histoire ancienne et médiévale, 66), s. 243–264, 255; tenże, *Fu 'instituzionale' il Medioevo? Osservazioni storiche e rifflessioni metodologiche*, [w:] *Pensiero e sperimentazioni istituzionali nella Societas Christiana (1046–1250). XVI Settimana internazionale di studi medievali, Mendola, 26–31 agosto 2004*, red. G. Andenna, Milano 2007, s. 49; L.-A. Dannenberg, Quia circa hoc diverse inveniuntur observantiae et statuta. *Zu kanonistischen Reflexionen über die Vita religiosa (Ende 12. – erste Hälfte 13. Jahrhundert)*, [w:] Regulae – Consuetudines – Statuta, s. 429–430.

Legislacja monastyczna wyraża się w trzech głównych gatunkach: regułach, zwyczajnikach i konstytucjach[3].

[3] Jeśli chodzi o rozróżnienie typologiczne, zob. K. Hallinger, *Introduzione*, CCM I, s. XIII–XXVI, XXIX–XLIX; tenże, *Consuetudo. Begriff, Formen, Forschungsgeschichte, Inhalt*, [w:] *Unterschungen zu Kloster und Stift*, red. P. Moraw, Göttingen 1980 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 68; Studien zur Germania Sacra, 14), s. 140–166; L. Prosdocimi, *A proposito delle terminologia e della natura giuridica delle norme monastiche e canonicali nei sec. XI e XII*, [w:] *La vita comune del clero nei secoli XI e XII. Atti della prima Settimana Internazionae di Studio, Mendola settembre 1959*, Milano 1962, s. 1–8; J. Angerer, *Zur Problematik der Begriffe: 'Regula' – 'Consuetudo' – Observanz und Orden,* „Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinersordens" 88 (1977), s. 312–323; F. Cygler, *Règles, coutumiers et statuts(V^{e}–XIIIe). Brèves considérations historico-typologiques*, [w:] *La vie quotidienne des moines et chanoines au Moyen Age et Temps Modernes. Actes du premier colloque international du L.A.R.H.C.O.R, Wrocław–Książ, 30 novembre – 4 decembre 1994*, red. M. Derwich, t. 1, Wrocław 1995, s. 31–49; tenże, *Ausformung und Kodifizierung des Ordensrecht vom. 12. bis 14. Jahrhundert. Strukturelle Beobachtungen zu den Cisterziensern, Prämonstratensern, Kartäusern und Cluniazensern*, [w:] De ordine vitae. *Zu Normvorsellungen, Organisationsformen und Schiftgebrauch im mittelalterlichen Ordenswesen*, red. G. Melville, Münster 1996 (Vita regularis, 1), s. 50–52; Regulae – Consuetudines – Statuta, passim, G. Melville, *Regeln – Consuetudines-Textes – Statuten*, [w:] Regulae – Consuetudines – Statuta, s. 5–38; *L'histoire des moines, chanoines et religieux au moyen âge. Guide de recherche et documents*, red. A. Vauchez, C. Caby, Turnhout 2003 (L'atelier du médiéviste, 9), s. 73–77 (z bibliografią); L.-A. Dannenberg, *Das Recht der Religiosen in der Kanonistik des 12. und 13. Jahrhunderts*, Berlin 2008 (Vita regularis. Abhandlungen, 39), s. 88–97.

Syntetycznie rzecz ujmując, reguły to teksty podstawowe, które stanowią fundament tradycji, gdyż nakreślają ideę przewodnią, gęstą od treści duchowych; zwyczajniki to opisy praktyk stosowanych i zaakceptowanych przez daną grupę religijną, które ugruntowują się dzięki swojej powtarzalności i w ten sposób nabierają mocy prawa; konstytucje zaś to przepisy szczegółowe i wiążące, proponowane, aprobowane, ratyfikowane albo kasowane przez wspólnotę, co dokonuje się za pośrednictwem działalności zwoływanych zgromadzeń (takich jak kapituła generalna zakonu) lub jest narzucane przez zwierzchnią władzę kościelną.

W Camaldoli związek pomiędzy życiem monastycznym a legislacją w formie spisanej jest nierozdzielny – legislacja towarzyszy historycznej ewolucji doświadczenia kamedulskiego i stanowi dlań główne miejsce rewizji intelektualnej. W chwili założenia eremu przez Romualda z Rawenny (mniej więcej pomiędzy 1023 a 1026 r.)[4] nie

[4] Na temat początków Camaldoli, zob. W. Kurze, Campus Malduli. *Camaldoli ai suoi primordi*, [w:] tenże, *Monasteri e nobilità, nel senese e nella Toscana medievale. Studi diplomatici, archeologici, genealogici, giuridici e sociali*, Siena 1989, s. 243–274; tenże, *Sulla storia di Camaldoli Sulla storia di Camaldoli all'epoca delle riforme*, [w:] tenże, *Monasteri e nobilità*, s. 275–294; G. Tabacco, *Romualdo di Ravenna* [w:] tenże, *Spiritualità e cultura nel Medioevo. Dodici percorsi nei territori del potere e della fede*, Napoli 1993, s. 195–248; J.P. Delumeau, *Arezzo Espace et sociétés, 715–1230. Recherches sur Arezzo et son Contado du VIIIe au début du XIIIe siècle*, t. 1–2, Rome 1996 (Collection de l'École Française de Rome, 219), *passim*; G. Vedovato, *Camaldoli e la sua congregazione dalle origini al 1184. Storia e documentazione*, Cesena 1994

istnieje prawdziwa i rzeczywista reguła eremicka, do której można się odwołać. Przykład ojców pustyni, przejęty z *Collationes* Jana Kasjana, z *Vitae patrum* oraz z innych tekstów paleomonastycznych, to jedynie ogólny zarys, który należy dostosować do poszczególnych kontekstów: ludzkich, historycznych i geograficznych. Sam Romuald, podobnie jak podejmowane przez niego wybory, jest przykładem dla swoich uczniów, stanowi żywą normę. Po pierwsze jednak przedwczesne opuszczenie eremu przez założyciela, a następnie odejście towarzyszy, którzy wcześniej mogli uczyć się bezpośrednio od niego, narzucają konieczność wyrażenia na piśmie praktyki życia eremu. Toteż w 1080 r. staraniem czwartego przeora eremu, Rudolfa I, powstają pierwsze zwyczaje kamedulskie, niepoprawnie nazywane *Konstytucjami Rudolfa* (skrót: RC)[5]. Przełożony ten jest autorem zwyczajników, za które bierze odpowiedzialność, ale za nim stoi cała wspólnota eremicka, która tworzy prawo i spisuje własne reguły zachowania; nie ma tu prawdziwej i realnej zwierzchności prawnej przeora nad eremitami, ponieważ nie jest on opatem w typie benedyktyńskim, ale *primus inter pares*, i w mocy pozostaje ogólna zasada, że władza prawo-

(Italia Benedettina, 13), s. 3–38; C. Caby, *De l'érémitisme rural au monachisme urbain. Les Camaldules en Italie à la fin du Moyen Âge*, Roma 1999 (Bibliothèque des Écoles Françises d'Athènes et de Rome, 350), s. 61–77.

[5] Zob. RC, s. 1–21. Tytuł *Konstytucje* zachowano jako wyraz hołdu dla historiografii XVII-wiecznej, która jako pierwsza nadała go temu tekstowi. W tradycji rękopiśmiennej RC są pozbawione tytułu.

dawcza spoczywa ostatecznie w rękach wspólnoty, która powinna poddawać się tym normom (ta zasada później zostanie ujęta krótko w formule: „To, co dotyczy wszystkich, powinno zostać zaakceptowane przez wszystkich")[6]. W konstytucjach kamedulskich możemy zatem odróżnić autora prymarnego (przeora eremu) od autora sekundarnego (wspólnoty eremickiej, którą on reprezentuje).

Zwyczajniki eremickie dotyczą Eremu Camaldoli, ale w 1080 r. nie jest on już jedyny; podlega mu *hospitium* Fontebuono, leżące w odległości kilku kilometrów od niego, które zaczyna się stawać cenobium w ścisłym tego słowa znaczeniu; eremowi powierzono kilka klasztorów, aby je zreformował, wprowadzając tam zgodną z regułą obserwancję monastyczną. Zwyczaje eremickie nie mogą być wprowadzane w tych klasztorach, które są cenobiami typu benedyktyńskiego. Styl życia w nich nie jest określany przez zwyczaje kamedulskie; Rudolf w RC ogranicza się do stwierdzenia, że w Fontebuono życie jest prowadzone według norm cenobickich, jak w klasztorach benedyktyńskich, ale na sposób surowszy, ponieważ, jak można domniemywać, rygorystycznie

[6] Zasada: *Quod omnes tangit ab omnibus probari debet* pojawia się w liście papieża Innocentego III z 10 XII 1198 r., a później przeczytać ją można w: *Regulae iuris*, [w:] Bonifacy VIII, *Liber sextus Decretalium* V,12,6 (Friedberg I,1122). Zob. Y. Congar, *„Quod omnes tangit ab omnibus tractari et approbari debet"*, „Revue historique de Droit français et étranger" 36 (1958), s. 210–225; L.-A. Dannenberg, *Das Recht der Religiosen in der Kanonistik des 12. und 13. Jahrhunderts*, s. 121–122.

przestrzega się tam *Reguły* św. Benedykta, podkreślając jej aspekty ascetyczne[7].

W ciągu następnych dziesięcioleci Erem Camaldoli nadal przyjmuje klasztory i kościoły do zreformowania, czyniąc je sobie podległymi. Nie można jednak odkładać na później problemu wyraźnego prawnego zdefiniowania tej szybko rozwijającej się sieci monastycznej. Dlatego w 1113 r. papież Paschalis legalizuje tę sieć klasztorów, przeoratów, eremów i kościołów zależnych od Camaldoli jako regularny zakonny *ordo* – na obraz ciała i jego członków[8], obecny w listach św. Pawła[9] Apostoła i widoczny w hierarchii Kościoła. Nie ma wątpliwości co do prymatu eremu nad innymi domami, ale otrzymują one względną autonomię, która realizuje się dzięki kapitułom generalnym, gdyż wszyscy przełożeni mają głos na kapitule, jeśli chodzi o decyzje, które dotyczą wszystkich kamedułów: wybór przełożonego eremu, który automatycznie jest przełożonym generalnym zakonu, nakładanie kolekt i prawodawstwo.

[7] Zob. RC III,22–23 (s. 6–8).

[8] Zob. G. Vedovato, *Camaldoli e la sua congregazione dalle origini al 1184*, s. 65–76; C. Caby, *De l'érémitisme rural au monachisme urbain*, s. 81–82; P. Licciardello, *I Camaldolesi tra unità e pluralità (XI–XII sec.). Istitutioni, modelli, rappresentazioni*, [w:] *Dinamiche istituzionali delle reti monastiche e canonicali nell'Italia dei secoli X–XII. Atti XXVII Convegno del Centro Studi Avellaniti, Fonte Avellana, 29–31 agosto 2006*, red. N. D'Acunto, S. Pietro in Cariano (VR) 2007, s. 219–224.

[9] Zob. np. 1 Kor 12,12–30, Rz 12,4–5, Ef 1,22 (przyp. tłum.).

KSIĘGA PIERWSZA

Rozpoczynają się rozdziały pierwszej części zwyczajów zakonu kamedulskiego.

I. O wstawaniu i wchodzeniu do kościoła w godzinach porannych.
II. O oddawaniu czci i o pokłonach.
III. O biciu w dzwony.
IV. O opacie.
V. O przeorze i wiceprzeorze.
VI. O bibliotekarzu opata.
VII. O zakrystianie.
VIII. O szafarzu.
IX. O cellariuszu.
X. O refektariuszu.
XI. O hebdomadariuszu i lektorze w refektarzu[1].
XII. O furtianie.
XIII. O infirmariuszu.
XIV. O chorych.
XV. O posłudze wobec chorych i podróżujących.
XVI. O profesji.
XVII. O przyjmowaniu nowicjuszy i ich profesji.
XVIII. O konwersach kapłanach.
XIX. O osobach, których nie powinno się przyjmować do stanu zakonnego.

[1] W oryg. *lector mense* – dosł. „lektor stołu/jadalni".

XX. O przyjmowaniu patronów.
XXI. Niech nikt się nie wywyższa szlachetnością urodzenia.
XXII. O milczeniu.
XXIII. O miejscach, w których konwersi zachowują milczenie.
XXIV. O poście zakonników.
XXV. O poście konwersów.
XXVI. O nieuporządkowanym pożywianiu się.
XXVII. O spowiedzi.
XXVIII. O tajemnicy spowiedzi.
XXIX. O organach.
XXX. O odprawianiu Mszy św.
XXXI. O dniach, kiedy mnisi, którzy nie są kapłanami i konwersami, będą przystępować do Komunii.
XXXII. O formie posłuszeństwa.
XXXIII. O tych, którzy nie chcą być wynoszeni do święceń kapłańskich.
XXXIV. O niedbalstwie.
XXXV. O staraniu, z jakim należy podchodzić do korekcji.
XXXVI. O księgach, które powinny być jednakowe w całym zakonie.
XXXVII. O dodatkach dla braci.
XXXVIII. O tym, by nie jeść mięsa.
XXXIX. O tym, by nie podawać mięsa świeckim.
XL. O okresach, kiedy spożywamy pokarmy postne.
XLI. O braciach, którzy mają wyruszyć w podróż.

XLII. Gdzie powinni jeść bracia powracający z podróży.
XLIII. O strzyżeniu zakonników i konwersów.
XLIV. O upuszczaniu krwi.
XLV. O codziennej pieczy o ubogich[2].
XLVI. O obmywaniu nóg braciom w soboty i w dzień Wieczerzy Pańskiej[3].
XLVII. O unikaniu gier.
XLVIII. O konwersach, aby nie przebywali w klasztorach.
XLIX. O godzinach konwersów[4].
L. O mistrzach zakonników.
LI. O mistrzach nowicjuszy.
LII. O mistrzach konwersów.
LIII. O karaniu nieposłusznego konwersa.
LIV. O wspominaniu zmarłych[5].
LV. O pogrzebach.

[2] Tytuł rozdziału w rkp.: *De mandato pauperum cotidiano* – „o codziennym przykazaniu [pieczy] o ubogich", co odwołuje się do *mandatum pauperum*, zasadniczo dotyczącego obrzędu obmywania im stóp, ale w tym konkretnym rozdziale jest mowa o karmieniu określonej liczby ubogich.

[3] Tytuł w rkp.: *De mandato fratrum in die sabbati et Cena Domini; mandatum fratrum* („przykazanie [co do] braci") – dotyczy obrzędu obmywania stóp współbraciom i w tym przypadku wskazany rozdział dokładnie tego dotyczy (przyp. tłum.).

[4] W oryg. *De horis conversorum*, chodzi o „godziny liturgiczne", czyli *officium divinum* (przyp. tłum.).

[5] W oryg. *De beneficiis defunctorum* („o dobrych uczynkach [dla] zmarłych") (przyp. tłum.).

LVI. O dorocznym wspomnieniu ojców i matek braci z zakonu.
LVI. W jaki sposób będzie się wypominać imiona zmarłych.

Rozpoczyna się wprowadzenie do zwyczajów zakonu kamedulskiego.

[1] Brat Marcin, grzeszny zakonnik, sługa braci kamedulskich, wszystkim braciom i siostrom tejże kongregacji przekazuje pozdrowienie w Panu i oddaje swą pokorną posługę.

[2] Pragnąc w skuteczny sposób przystąpić do naprawy naszego zakonu, zgodnie z chwalebnym zwyczajem naszych poprzedników postanowiliśmy zwołać superiorów naszej kongregacji na kapitułę generalną do Eremu Camaldoli. [3] Po wnikliwych rozważaniach zaś, zarówno z nimi, jak i z braćmi eremitami, uznaliśmy, że dla naprawy obyczajów należy uchwalić poniższe konstytucje; a to, co w konstytucjach naszych poprzedników wydawało się nam zbędne i między sobą sprzeczne oraz przemieszane, starannie usunęliśmy, [4] dodając pewne nowe elementy dla zachowania rygoru dyscypliny zakonnej, żeby usunąć przywary i by w naszym zakonie, dziełem Pana, cnoty ugruntować, a nawet rozmnożyć. [5] Natomiast same konstytucje, dla jasności i objaśnienia, starannie podzieliliśmy na rozdziały pod określonymi rub-

rykami, aby bracia mogli bez trudu znaleźć w nich to, czego będą szukać[6].

6 Roku Pańskiego 1253, 1 października[7], jedenastej indykcji[8].

[6] Analogiczne noty paratekstualne są przedstawione w prologu kompilacji cysterskich z lat 1202–1220 i z roku 1237 (wyd. Lucet, *La codification cistercienne de 1202 et son évolution*, s. 57; tenże, *Les codifications cisterciennes de 1237 et de 1257*, s. 205): *Ut de facili quod querat lector inveniat, diligenter attendat subsequentes distinctiones quindecim* […]. *Videat igitur ad quam pertineat distinctionem id quod queritur et, notato capitulorum numero, celeriter poterit invenire*; w kompilacji premonstratensów z połowy XII w. (Lefèvre-Grauwen, s. 1): *Unicuique autem harum quatuor distinctionum propria capitula assignavimus, et assignata subscripsimus, ut cum aliquid a lectore queritur, sicut difficultate reperiatur*; powtórzone w kodyfikacji z lat 1236–1238 (Lefèvre, s. 2). Zob. F. Cygler, *Ausformung und Kodifizierung des Ordensrecht vom. 12. bis 14. Jahrhundert*, [w:] De ordine vitae, s. 40–43.

[7] W oryg. *Anno Domini MCCLIII, kalendis Octubris* (przyp. tłum.).

[8] Indykcja to termin z zakresu dawnej chronologii, stosowany m.in. w systemie datowania dokumentów, zob. J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2001, s. 129–130: „Indykcje były w powszechnym użyciu w średniowieczu. Nazwa pochodzi prawdopodobnie od podatku płaconego w rzymskim imperium, którego podstawę wymiaru poddawano co 15 lat rewizji. Nazwę przeniesiono z podatku na 15-lecia, które z kolei włączono do chronologicznych obliczeń, rozpoczynając owe cykle od 313 r. i wymieniając miejsce, które rok zajmował w konkretnym cyklu, pozostawiając bez bliższego określenia samo 15-lecie. Stąd indykcja służy jedynie do kontrolowania występujących zazwyczaj razem z nią innych elementów określających datację źródła". W tym przypadku 11. indykcja to 11. rok danego cyklu podatkowego (przyp. tłum.).

I. O wstawaniu i wchodzeniu do kościoła w godzinach porannych.

1 Zatem od razu na dźwięk [uderzeń] zegara w porannych godzinach bracia niech wstają z odpowiednim pośpiechem, czyniąc na swych czołach znak krzyża świętego. **2** Następnie niech odmówią werset *Domine labia*[9]; potem psalm *Deus in adiutorium meum*[10]; po jego zakończeniu należy odmówić *Kyrie eleison* i *Pater noster*, wersety[11] *Ostende*[12], *Exurge Domine*[13], *Ave Maria*, **3** modlitwę: „Dziękujemy Ci, Panie Święty, Ojcze Wszechmogący, Boże Wiekuisty, który po przebytej nocy raczyłeś przyprowadzić nas do tej godziny, prosimy, żebyś dał nam przebyć ten dzień bez grzechu, tak byśmy do wieczorem, i zawsze, składali dzięki tobie, Bogu. Przez [Chrystusa Pana naszego]"[14].

[9] *Domine labia mea aperies et os meum annuntiabit laudem tuam* (CAO, nr 2355) – *Panie, otwórz wargi moje, a usta moje będą głosić Twoją chwałę* (przyp. tłum.).

[10] Ps 70(69) (MR, nr 573) – *Boże, wejrzyj ku wspomożeniu memu*.

[11] W oryg. *capitulum* – krótki urywek z Pisma Świętego (przyp. tłum.).

[12] Ps 85(84),8: *Ostende nobis Domine misericordiam tuam et salutare tuum da nobis* (CAO, nr 7343, 8166; MR s. LXIX; *Okaż nam, Panie, miłosierdzie swoje i daj nam swoje zbawienie*). Zob. M. Righetti, *Manuale di storia liturgica*, t. 2, s. 42.

[13] Ps 3,8; 7,7; 9–10.20; 9–10.33; 17(16),13; 44(43),24 (werset i responsorium: CAO 6706, 8071, 8072; antyfona: CAO 2822–2824; GT, s. 106; MR, 607; 4641). Zob. M. Righetti, *Manuale di storia liturgica*, t. 2, s. 85.

[14] Zob. *Sacramentarium Gallicanum* (PL 72, kol. 573BC); *Sacramentarium Gregorianum* (PL 78, kol. 203B); Grimald z Sankt

4 Jednocześnie niech bracia przykładają pilną uwagę, aby każdy starannie uporządkował i ułożył pościel na swoim łóżku. **5** Dla zachowania godności taki obowiązek nakazuje się wstającym braciom jako pierwszy, a następnie, gdy zakrystian zapali światło, by można było zaspokoić potrzeby natury, niech bracia jeden po drugim chodzą za potrzebą, w kukullach, ponieważ bez nich o tej porze nie można dobrze zatroszczyć się o należytą skromność, i niech uważnie okryją się z przodu, na głowie mając głęboko naciągnięty kaptur.

6 Wtedy zakrystian, wstawszy znacznie wcześniej niż pozostali, niech ze światłem wejdzie do kościoła i przed wejściem do kościoła albo przed stopniami ołtarza niech uklęknie, i odmówi modlitwy takie, do jakich natchnie go Bóg, i po zapaleniu lamp chórowych oraz psałterzowych niech dzwoni dzwonem mniejszym na dzwonnicy, jak to jest w zwyczaju, przez czas potrzebny na odmówienie siedmiu psalmów i litanii, a wtedy niech przestanie, po czym zrobiwszy przerwę o długości trwania jednej *Modlitwy Pańskiej*, niech dzwoni dzwonem większym przez czas trwania Psalmu 50[15]. **7** W czasie uroczystości z dwunastoma czytaniami, również po upływie czasu potrzebnego na odmówienie jednego *Pater noster*, niech dzwoni we wszystkie dzwony, zaczynając od mniejszego. **8** Natomiast w zwykłe dni niech dzwoni się w dwa mniejsze dzwony, zgodnie ze zwyczajem. **9** Gdy one za-

Gallen, *Liber sacramentorum* (PL 121, kol. 853C).

15 Według obecnej numeracji jest to Ps 51, główny psalm pokutny, tu użyty jako miara czasu.

czną dzwonić, niech bracia ze światłem idą do kościoła w sposób uporządkowany, a mianowicie ze światłem z przodu, w środku i na końcu. **10** Przyszedłszy pod wejście do kościoła, niech na jego progu pokornie się ukłonią i niech każdy wypowie ten werset: *Introibo, Domine, in domum tuam, adorabo te* itd.[16]

II. O oddawaniu czci i pokłonach.

1 Gdy bracia przyjdą przed ołtarz, niech się głęboko skłonią, i tak samo niech czynią za każdym razem, gdy przechodzą przed jakimkolwiek ołtarzem, a posługujący, który idzie przodem z lampą, niech zapali świecę przed wielkim ołtarzem na cześć Panny Chwalebnej. **2** Gdy natomiast bracia wejdą na swoje miejsca[17], niech stoją zwróceni twarzami w stronę ołtarza, dopóki rozbrzmiewa dźwięk dzwonu. **3** Tak samo zaś niech stają przed godzinami dnia[18] i przed Mszami św., a gdy dzwon przestanie

[16] Zob. CAO 3389 (antyfona *In dedicatione ecclesiae*): *Introibo Domine in domum tuam, adorabo te ad templum sanctum tuum et confitebor nomini tuo* („Wejdę, Panie, do Twego domu, będę Cię czcił w świętym tym przybytku i będę chwalił Twoje imię").

[17] Od: „Gdy natomiast bracia przyjdą" do: „się przeżegnają" – zob. *Ecclesiastica officia* LXVIII (Choisselet-Vernet, s. 192), przejęte co do sensu w konstytucjach dominikanów z Giordano: Dist. I,1 (Thomas, s. 313) i w konstytucjach Rajmunda z Peñafort: Dist. I,2 (Creytens, s. 31).

[18] Przed odprawieniem poszczególnych godzin brewiarzowych (przyp. tłum.).

dzwonić, niech trzykrotnie przyklękną w ławach[19] w dni powszednie, natomiast w świąteczne niech się pokłonią aż po palce dłoni. **4** Następnie zaś, na znak opata, niech odmówią modlitwę *Pater noster* i *Credo in Deum*, pochyleni przez czas odmawiania, a gdy opat da znak, niech się wszyscy wyprostują i zwróceni w stronę ołtarza niech się przeżegnają, a hebdomadariusz niech rozpocznie oficjum Najświętszej Panny, które należy przez cały rok odprawiać na jeden sposób. **5** Po jego odprawieniu niech hebdomadariusz[20] rozpocznie oficjum zwykłe. **6** Gdy natomiast dojdzie do *Gloria Patri*, jeden chór z szacunkiem skłoni się albo zwróci[21] w stronę drugiego chóru[22], przez cały ten

[19] Ławy (w oryg. *formae*) to stalle albo ławki chóru (zob. Du Cange, t. 3, s. 564, nr 13; Niermeyer, s. 446). Gdzie indziej natomiast (zob. niżej, II,XVI,2) to przedmioty ruchome, a zatem zbliżone do drewnianych ławek.

[20] Hebdomadariusz (łac. *hebdomadarius*, od *hebdomadis* – „tydzień") to mnich, który ma obowiązek, gdy wypadnie jego kolej, wykonywać prace użyteczności wspólnotowej przez tydzień. Posługa ta występuje już w *Regule* św. Benedykta (RegBen XXXV, XXXVII), i jest opisana jako posługiwanie w kuchni i bycie lektorem w refektarzu.

[21] „zwróci" – w oryg. *prosternat se*; ten czasownik zasadniczo oznacza padanie twarzą na ziemię, uniżanie się, powalanie, w tym kontekście jednak nie wydaje się, by mogło chodzić o inne znaczenie niż zwracanie się, obracanie, kierowanie w jakąś stronę (przyp. tłum.).

[22] Chór zakonników jest podzielony na dwie części (dwa chóry), które w kościele stają wzajemnie naprzeciw siebie, po prawej i po lewej stronie ołtarza. Pierwszy chór jest prowadzony przez opata, któremu pomaga bibliotekarz, drugi – przez kantora albo jakiegoś innego zakonnika.

czas aż do *Sicut erat*. **7** Tak należy również postępować za każdym razem, kiedy odmawia się *Pater noster*, z wyjątkiem Mszy św. [w uroczystości] z dwunastoma czytaniami[23]. **8** Tak samo należy postępować także na kolektach w czasie Mszy św. i podczas odmawiania wszystkich modlitw, w których wspomina się o Duchu Świętym, o Najświętszej Pannie, o pokoju, o krzyżu, i o jakimkolwiek świętym. **9** Gdy zatem rozpocznie się godzina [brewiarzowa] we wspomniany sposób, po tym, jak przy *Gloria* skłonią się po *Venite*[24], niech jeden chór stanie naprzeciw drugiego. **10** Następnie na pierwszy psalm niech usiądzie chór drugiego kantora, na drugi psalm niech wstanie i niech usiądzie drugi chór, i tak naprzemiennie aż do *Laudate Dominum de celis*[25]. **11** Natomiast w czasie wigilii i wspomnienia zmarłych[26] wolno siedzieć aż do *Laudate Domi-*

[23] Od: „do *Gloria Patri*" do: „z wyjątkiem Mszy św." – zob. (cytowane dosłownie) dominikańskie konstytucje Jordana z Saksonii: Dist. I,1 (Thomas, s. 313) i konstytucje Rajmunda z Peñafort: Dist. I,2 (Creytens, s. 31).

[24] Ps 95(94) (*Invitatorium*).

[25] Ps 148 (antyfona: CAO 3585-bis; graduale: GT, s. 664; graduale: MR 3736, 4555; antyfona: MR 5876).

[26] „Wspomnienie zmarłych" (w oryg. *laudes defunctorum*) – chodzi o oficjum za zmarłych, którego nie odmawia się w całości za jednym razem, ale podzielone na części, na zakończenie liturgii godzin. Marcin III mówi o nim również w: *Ordo divinorum officiorum* II,25 (*Ann. Cam.* VI, Appendix,195–196).